



УДК 346:347.736.54

**ВИЗНАННЯ НЕДІЙСНИМИ ПРАВОЧИНІВ
(ДОГОВОРІВ) БОРЖНИКА У СПРАВАХ ПРО
БАНКРУТСТВО**

Бебяневич О.А.,

доктор юридичних наук, професор, завідувач
відділу правового забезпечення ринкової економіки
Науково-дослідного інституту приватного права і
підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака
НАПрН України
(Київ)

У статті розглядаються теоретико-прикладні проблеми застосування статті 20 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (Закону про банкрутство). Оспорювання угод та дій боржника по виконанню зобов'язань у так званій підозрілий період є одним з важливих юридичних інструментів збільшення ліквідаційної маси боржника шляхом повернення до неї майна, переданого іншим особам, з метою захисту інтересів кредиторів. Обґрунтовується, що норми статті 20 Закону про банкрутство можна вважати тим господарсько-правовим засобом, який спрямований на збереження майна боржника й істотно відрізняється від загальних підстав і наслідків недійсності правочинів у цивільному та господарському законодавстві. Звертається увага на те, що за змістом ст. 20 Закону про банкрутство зазначені в ній правочини, що можуть оспорюватися, є спеціальними підставами оспорюваності правочинів (договорів) боржника які не пов'язані із вадами волі або волевиявлення. Запропоновано вважати, що суб'єктивний (вольовий) критерій недійсності правочинів боржника не повинен бути визначальним, оскільки всі підстави недійсності правочинів (договорів) боржника можна звести в підсумку до настання негативних економічних наслідків (неплатоспроможності боржника).

Ключові слова: кредитор, боржник, підозрілі угоди, недійсність правочинів (договорів), повернення майна в ліквідаційну масу, конкурс.

ВСТУП

В юридичній літературі давно зверталася увага на те, що найскладнішим завданням у конкурсному праві є узгодження інтересів різних претендентів на майно неспроможного боржника з інтересами суспільного кредиту, для чого в інтересах конкурсних кредиторів

законодавець допускає можливість невизнання майнових наслідків угод, законно вчинених неспроможним боржником із третіми особами [1, с. 266].

У сучасному українському законодавстві, як і в іноземних правопорядках, оспорювання так званих підозрілих (непорядних, негожих) угод боржника є одним з найважливіших юридичних інструментів консолідації та збільшення конкурсної маси шляхом повернення до неї майна боржника, переданого іншим особам. Норми про визнання недійсними угод боржника, які були вчинені ним до порушення провадження у справі про банкрутство та призвели його до банкрутства або вчинених після фактичного банкрутства з метою приховування майна, містилися вже у першому Законі України «Про банкрутство» від 14.05.1992 р. і з кожною наступною редакцією цього Закону зазнавали змін. Найбільш принципові новели з'явилися в останній, третій редакції Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 22.12.2011 р. (далі – Закон про банкрутство), в якому ці норми викладено в статті 20 «Визнання недійсними правочинів (договорів) та спростування майнових дій боржника».

Аналіз існуючої практики застосування господарськими судами ст. 20 Закону про банкрутство дає можливість визначити основні проблеми визнання недійсними правочинів боржника в провадженні у справах про банкрутство як наукового, так і практичного характеру.

НЕДІЙСНІСТЬ ПРАВОЧИНІВ БОРЖНИКА ЗА ЗАКОНОМ «ПРО ВІДНОВЛЕННЯ ПЛАТОСПРОМОЖНОСТІ БОРЖНИКА АБО ВИЗНАННЯ ЙОГО БАНКРУТОМ»

Стаття 20 Закону про банкрутство встановлює підстави, з яких правочини (договори) або майнові дії боржника, які були вчинені боржником після порушення справи про банкрутство або протягом одного року, що передувало порушенню справи про банкрутство, можуть бути відповідно визнані недійсними або спростовані господарським судом у межах провадження у справі про банкрутство за заявою арбітражного керуючого або конкурсного кредитора, а також правові наслідки визнання таких правочинів недійсними.

Значною мірою специфіка норм, що утворюють господарсько-правовий інститут банкрутства, віддзеркалюється в особливому понятійно-категоріальному апараті, який на цей час певною мірою вже сформований, хоча й не розроблений із достатньою ретельністю, що може перешкоджати ефективному правозастосуванню. Аналіз змісту ст. 20 Закону про банкрутство дає підстави стверджувати, що категорія недійсності в конкурсному праві має свої особливості порівняно із її традиційним цивілістичним розумінням.

Безпосереднім предметом регулювання статті 20 Закону є відносини, що виникають у зв'язку з поверненням у ліквідаційну масу майна боржника¹, яке було ним відчужене у так званий підозрілий період (після порушення справи про банкрутство або протягом одного року, що передувало порушенню справи про банкрутство). Підставою для такого повернення є визнання недійсними (оспорювання) правочинів (договорів) на підставах та із застосуванням наслідків їх недійсності, визначених у статті 20 Закону про банкрутство. Законом про банкрутство визначено і

¹ Відповідно до ст. 20 Закону майно повертається в ліквідаційну масу, хоча ми вважаємо обґрунтованою пропозицію щодо закріплення в цій статті терміну «конкурсна маса» для позначення інтегрованої сукупності майнових цінностей, які можуть залучатися в усі процедури, а не лише в ліквідаційну [2, с.19].

коло суб'єктів, за заявами яких правочини (договори) боржника можуть бути визнані недійсними господарським судом у межах провадження у справі про банкрутство: арбітражний керуючий або конкурсний кредитор (ч. 1 ст. 20); розпорядник майна (ч. 9 ст. 22); комітет кредиторів (ч. 8 ст. 26); керуючий санацією (ч. 5 ст. 28); ліквідатор (ч. 2 ст. 41).

Власне юридична конструкція «недійсність правочину (договору)» так, як її закріплено у ст. 20 Закону про банкрутство, може сприйматися з певною мірою умовності (для порівняння, відповідно до норм Господарського кодексу України (далі – ГК) та Цивільного кодексу України (далі – ЦК) правовим наслідком недійсності угоди (договору) не може бути виконання боржником зобов'язання в натурі, а дострокове виконання майново-господарського зобов'язання не є підставою його недійсності). Так, Б.М. Поляков зазначає, що і правочин, і майнова дія (в розумінні ст. 20 Закону про банкрутство) зберігають свою силу після спростування судом, оскільки вони є законними з точки зору норм Цивільного та Господарського кодексів [3 с. 174].

Визнання недійсними правочинів (договорів) боржника є тим господарсько-правовим засобом, який спрямований на збереження майна боржника й істотно відрізняється від підстав і наслідків недійсності правочинів у цивільному та господарському законодавстві, на що зверталася увага в сучасній літературі¹. Саме повернення у конкурсну масу майна боржника спрямоване на якнайповніше задоволення вимог кредиторів, тому цей механізм повинен бути бездоганно формалізований зрозумілою адресатам Закону мовою, адже він безпосередньо зачіпає стабільність майнового обороту.

Вищий господарський суд в інформаційному листі від 28.03.2013 р. № 01-06/606/2013 «Про Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (у редакції Закону України від 22.12.2011 р. № 4212-VI)» так витлумачив норми статті 20 Закону про банкрутство: «Під майновими діями боржника слід розуміти виконання боржником зобов'язань за вже укладеним до початку відповідного року правочином (договором) на шкоду власним інтересам або інтересам інших кредиторів. Наведене стосується, зокрема виконання зобов'язання раніше встановленого строку (терміну), відмови від власних майнових вимог, сплати коштів кредитору або прийняття майна в рахунок виконання грошових вимог у день, коли сума вимог кредиторів до боржника перевищувала вартість майна тощо. Що ж до визнання недійсними правочинів (договорів), то воно може мати місце у випадках відчуження боржником безоплатно майна, прийняття боржником на себе зобов'язань без необхідних дій майнового характеру іншої сторони, прийняття на себе заставних зобов'язань на забезпечення виконання грошових вимог. Правові наслідки спростування майнових дій та визнання недійсними правочинів (договорів) є однаковими і стосуються включення чи повернення майна боржника до ліквідаційної маси². У зв'язку з цим визнання недійсними правочинів (договорів) та спростування майнових дій

¹ Коментуючи частину 11 ст. 17 Закону в редакції від 30.06.1999 р., Б. М. Поляков зазначає, що сама оскаржувана угода законна, оскільки відповідає усім необхідним умовам цивільного законодавства, однак здійснена в підозрілий період або з зацікавленою особою, при цьому «спеціальна чи банкрутська» процедура оскарження дуже зручна, оскільки потребує лише підтвердження формальних даних: час укладення угоди та статус суб'єкта угоди [4, с. 109].

² Для порівняння: частиною 11 ст. 17 Закону про банкрутство в попередній редакції передбачалася реституція: все отримане за угодами боржника, визнаними недійсними на підставах, встановлених в цій статті, повертається сторонам.

боржника у відповідних випадках не тягне за собою припинення правовідносин, що склалися, тому кредитор за недійсним правочином (договором) або спростованою майновою дією має право вибору - погашення свого боргу в *першу чергу в процедурі банкрутства* [курсив наш – О.Б.] або виконання зобов'язання боржником у натурі після припинення провадження у справі про банкрутство» (п. 16).

У науково-практичному коментарі до третьої редакції Закону знаходимо інше визначення: «спростування майнових дій – заперечення, відхилення, оспорення фактичних даних чи обставин, які визначають правомірність майнових дій боржника. По суті це одна з форм визнання *недійсними* [курсив наш – О. Б.] (безпідставними, незаконними, нечинними і т.ін.) дій боржника, які вчинені щодо розпорядження майном боржника на підставі рішень боржника (керівника боржника, власника боржника, загальних зборів боржника тощо), які не відповідають законодавству та/або компетенції службових осіб боржника або його органів, або вчинені без достатніх підстав. Наприклад: перерахування грошових коштів за нібито виконані роботи (послуги, товари), яких в дійсності не виконувалося (не отримувалося) тощо» [5, с. 286-287].

Пропозицію закріпити у вітчизняному законодавстві термін «спростування майнових дій боржника» було свого часу аргументовано тим, що саме спростування дій боржника як традиційний засіб відносин неспроможності «дістався до нас іще з конкурсного процесу дореволюційної Росії. Оскільки сучасне законодавство про неспроможність (банкрутство) в Україні передбачає *спростування* лише угод, а не всіх дій боржника, тим самим виключається «ряд майнових відносин, що не охоплюються поняттям угод, наприклад, виконання зобов'язань» [6, с. 112-113]. Стверджувалося також, що дії, пов'язані з виконанням угоди, – це не сама угода, а «юридично значимі дії» (наприклад, виконання зобов'язання, що можуть виникнути не тільки в результаті угод, але і юридичних вчинків, неправомірних дій (деліктів). На користь «спростування майнових дій (угод) боржника» наводилося й те, що в основі національного законодавства України про неспроможність (банкрутство) завжди лежала конструкція загальноцивільного визнання угод *недійсними*, хоча у відносинах неспроможності спростовуються тільки законні угоди, якщо ж вони суперечать нормам ЦК, то визнаються *недійсними* у порядку позовного провадження [6, с. 113].

Проте історія питання є дещо іншою.

У дореволюційному законодавстві термін «спростування» (угод, дій, актів боржника тощо) не використовувався і був інструментом суто доктринальним. Статтею 460 Статуту судочинства торгового (глава 9, розділ 2 «*Розыскание имущества*»), яка разом зі статтею 461 цього Статуту і утворювала нормативну основу теоретичної конструкції права спростування, було встановлено наступне: «К составу имущества несостоятельного считается принадлежащим не только все его наличное имущество, но и все, что из недвижимого, по статье 461¹, в продолжение последних десяти лет до несостоятельности заложено или отчуждено безденежно, и тогда, как долги, по коим несостоятельность оказалась, превышали уже в половину имение несостоятельного, и после того, до

¹ Стаття 461 Статуту судочинства торгового містила правила щодо нерухомого майна, яке вважається безоплатно відчуженим за обставин, зазначених у ст. 460 Статуту, і переведене на підставі різних актів на ім'я дітей, родичів, одному з подружжя на шкоду позикодавцям.

самого открытия несостоятельности, дела его уже не поправлялись, а потому имение, им отчужденное по долгам, на нем лежащим, принадлежало уже в существе своем, не ему, но заимодавцам его» [8]¹. Зазначимо також, що договір боржника міг бути визнаний недійсним і на підставі п. 2 ст. 1529 т. X Зводу законів цивільних, для чого необхідно було встановити «злу волю» з боку обох контрагентів [9]².

Розгорнутий аналіз права спростування таких угод знаходимо у працях вчених дожовтневого періоду³. Дозволимо собі розлогу цитату Г. Ф. Шершеневича мовою оригіналу: «Право опровержения предполагает, что конкурсные кредиторы не в состоянии получить полное удовлетворение из наличного имущества должника. Оно представляет собой *требование, обращенное к третьему лицу, о возвращении в конкурсную массу той ценности, которую это лицо получило от должника по сделке, совершенной перед объявлением несостоятельности*. Закон признает целый ряд сделок недействительными в отношении конкурсных кредиторов. Следовательно, такие сделки признаются по закону не ничтожными, а лишь опровержимыми по инициативе конкурсного попечителя. Даже более, сделки эти сохраняют свою силу в отношении лиц, их заключивших, т.е. несостоятельного должника и третьих лиц, и последние имеют право впоследствии настаивать на исполнении со стороны несостоятельного должника из образовавшегося у него впоследствии имущества. В этом отношении рассматриваемое опровержение отличается от других случаев опровержения, которые известны современным положительным законодательствам и направлены на уничтожение самой силы сделки, а не только ее результата, имеют своей целью восстановление того положения, в котором стороны находились до заключения сделки» [1, с. 266-267].

Вочевидь, для правильного сприйняття наукової спадщини будь-якого вченого необхідно розуміти особливості його наукового глосарію та творчий стиль загалом. Термін «спростовність» («опровержимость») використовувався Г. Ф. Шершеневичем як родовий, а не як винятково спеціальний термін конкурсного процесу. Класифікуючи недійсні угоди в підручнику з цивільного права, він виділяв: 1) абсолютно недійсні (нікчемні) угоди та 2) відносно недійсні або *такі, що можуть спростовуватися*⁴ [11, с. 174]⁵. Наведемо також визначення угоди за Г. Ф. Шершеневичем:

- під іменем юридичної угоди розуміється таке виявлення волі, яке безпосередньо спрямоване на юридичні наслідки, тобто на встановлення, зміну або припинення юридичних відносин;

- юридична угода іншими словами називається юридичним актом;

¹ Як було зазначено в одному з рішень Касаційного департаменту Урядового Сенату, «для признания по иску Конкурса подлежащим уничтожению договора, заключенного незадолго до несостоятельности, по продаже должником 3-му постороннему лицу, необходимо истцу доказать во 1-х фактическую несостоятельность продавца имущества во время заключения договора об отчуждении и во 2-х, заключение договора во вред кредиторам, с намерением обоих контрагентов изъять из обладания кредиторов имущество должника, составляющее предмет сделки» [9, с. 79]

² Згідно із зазначеним п. 2 ст. 1529 т. X Зводу законів, договір недійсний та зобов'язання нікчемне, якщо причиною, що спонукала до його укладення, є досягнення мети, законом забороненої.

³ Шершеневич Г. Ф. Конкурсный процесс. – М.: «Статут», 2000. – 477 с. [1]; Гольмстен А. Х. Учение о праве кредитора опровергать юридические акты, совершенные должником в его ущерб, в современной юридической литературе // Юридические исследования и статьи. Т. 2. – СПб., 1913. – С. 1-156 [10].

⁴ Необхідно уточнити, що у цивільному законодавстві Російської імперії термін «спростовність» («опровержимость») угод відомий не був, не використовувався він і у проекті Цивільного уложення Росії (ст. 60), розробленого Редакційною комісією у 1882-1905 рр. [12, с. 116.] З огляду на це термін «опровержимость» слід розглядати винятково таким, що вживався Г. Ф. Шершеневичем у науковому слововжитку.

⁵ «Сделка как при ничтожности, так и при опровержимости недействительна, но во втором случае она считается действительною, пока не опровергнута, так что при молчании заинтересованного лица сделка может сохранить полную свою силу» [11, с. 174].

- юридична угода протиставляється правопорушенню [11, с. 153].

Таким чином, як у цивілістичному вченні відомого вченого, так і в його теорії конкурсного процесу, в тому числі у питанні недійсності угод боржника, ми не знаходимо вказівки на будь-які інші дії, що не були б угодами (юридичними актами).

Отже, основний аргумент на користь використання у статті 20 Закону про банкрутство терміну «спростування» не знаходить свого обґрунтування в історичному досвіді, а загальновідомим та зрозумілим його еквівалентом має бути «оспорювання».

Які ж «майнові дії боржника» можуть бути оспорюваними?

Як відомо, у праві під дією розуміється вольова поведінка особи, зовнішнє виявлення волі та свідомості [14, с. 168]. У класифікації юридичних фактів договір відноситься до первинно-правоутворюючих юридичних фактів, тобто таких, з яким пов'язане виникнення правовідносин, дії ж сторін, спрямовані на зміну або припинення вже існуючих договірних відносин (або окремих прав та обов'язків), є правочином, але не договором.

Прагнучи якось пояснити законодавчий неологізм, П. Д. Пригуза та А. П. Пригуза зазначають, що майнові дії боржника – це вид юридичних дій, як-то *вчинки*, що здійснені боржником або від імені боржника і мають матеріальний вираз у формі документа будь-якого правочину (угоди, договору), розпорядчого документа (платіжного доручення, накладної, векселя) тощо, тобто акта, пов'язаного з волевиявленням боржника як суб'єкта правовідносин на відчуження майнових активів боржника [5, с. 286]. Таке пояснення навряд чи можна сприйняти, оскільки правочин (угода, договір) як *вольова дія, виявлення волі* у принципі не може бути *формою* [від лат. forma – вигляд, зовнішність, зовнішній вираз] будь-чого. Навпаки, як це випливає зі ст. 205 ЦК, правочин має свою форму – усну чи письмову, і, вочевидь, недійсним може бути лише сам правочин, а не його форма як така (вади ж письмової форми тягнуть за собою передбачені ст. 218 ЦК наслідки).

В сучасній літературі звертається увага на те, що виведення активів боржника відбувається, насамперед, шляхом передачі боржником своїх прав на майно іншим особам, а оскільки в російській [і в українській, – О. Б.] правовій системі прийнята каузальна модель передачі майнових прав, яка вимагає для дійсності такої передачі наявності у особи, що передає, зобов'язання, то, відповідно, виведення активів відбувається шляхом виконання зобов'язання, а для банкрутства важливо забезпечити можливість оспорювання такого виконання [13, с. 110-111].

Питання про те, чи можна дії щодо виконання зобов'язання вважати одностороннім правочином, у цивілістичній літературі дискутується давно, не дає однозначної відповіді на нього і судова практика. Як відомо, одна з найпоширеніших у теорії права класифікацій правомірних дій включає в себе: 1) індивідуальні акти (в тому числі правочини), 2) юридичні вчинки, 3) дії, що створюють об'єктивований результат [13, с. 168]. Теорія юридичних вчинків отримала розгорнуту і доволі складну аргументацію в працях О. О. Красавчикова, який визначав юридичний вчинок як дію, що спричиняє юридичні наслідки, визначені законом, незалежно від спрямованості волі на їх настання. Визнаючи, що юридичні вчинки дуже наближені до правочинів, автор лише сформулював «можливість поставити питання» про те, які з положень ЦК можуть бути застосовані до юридичних вчинків, а які ні, втім вичерпної відповіді на нього не надав [15, с. 169, 217].

На наш погляд, найскладніше пояснити, чому зобов'язана особа, виконуючи свій обов'язок у межах договірної відносини (щодо оплати товару, передачі майна, виконання робіт тощо) не має на меті припинення зобов'язання належним виконанням [16, с. 23; 17, с. 20-21]. Тому дії щодо виконання зобов'язання мають вважатися вторинними юридичними фактами, які спрямовані на зміну або припинення правовідносин і які не є договорами¹. Як уявляється, в тих випадках, коли юридична наука не може дати однозначної відповіді законодавцю стосовно тих чи інших правових явищ, останній повинен діяти найбільш раціональним, прагматичним чином, закріплюючи в нормах бажаний правовий результат і спосіб його досягнення. Для цього достатньо було б закріпити в ст. 20 Закону про банкрутство правило про те, що її норми застосовуються до оспорювання дій, спрямованих на виконання майнових зобов'язань боржника.

Вважаємо, що принаймні для цілей законодавчого регулювання відносин неспроможності, в тому числі встановлення правового режиму правочинів (договорів) боржника, вчинених у «підозрілий» період, та практики правозастосування можна сприйняти запропоноване в літературі розуміння таких правочинів як *будь-яких дій* боржника, що спричиняють юридичні наслідки у вигляді зменшення майнової сфери боржника незалежно від кваліфікації (виду) юридичного факту [18, с. 17].

Крім того, до відносин, пов'язаних із поверненням в конкурсну масу майна боржника, повинні застосовуватися і норми глави 83 ЦК у випадках, коли майно боржника було набуто, збережене іншими особами без достатньої правової підстави.

З огляду на викладене, можна підсумувати, що сучасна теорія права та теорія конкурсного процесу не дають підстав вважати запроваджений законодавцем термін «спростування майнових дій боржника» будь-яким чином обґрунтованим, доцільним та точним, тому назву статті 20 Закону про банкрутство має бути змінено на «Оспорювання правочинів (договорів) боржника».

Зробимо кілька загальних зауважень стосовно проблеми недійсності правочинів у конкурсному процесі, яка має вирішуватися законодавцем на основі базових принципів цього правового інституту, якими було запропоновано вважати:

- ідею конкурсу кредиторів, адже конкурс – єдино можлива організація провадження, що забезпечує задоволення конкуруючих вимог кредиторів неплатоспроможного боржника на засадах *рівності та справедливості*;

- процедурний порядок задоволення вимог кредиторів, оскільки процедура технологічно реалізує ідею про оптимальну процесуальну форму задоволення конкуруючих вимог сукупності кредиторів неплатоспроможного боржника на засадах *справедливості і раціоналізму*;

- узгодженість нормативних приписів права із суміжними інститутами права, що має гарантувати *інтеграцію* права банкрутства до національної системи права [2, с. 16-17] [курсив наш, – О. Б.].

Правовий результат, який має досягатися реалізацією норм статті 20 Закону, має оцінюватися крізь призму цих принципів права банкрутства та загалом у контексті усього Закону «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом». Мета конкурсного процесу залишається незмінною і полягає в рівномірному задоволенні всіх

¹ Це випливає зі ст. 202 ЦК та ст. 174 ГК, які визначають правочин та, відповідно, господарські угоди як дії, що спрямовані на зміну або припинення цивільних та господарських прав та обов'язків.

кредиторів шляхом розподілу майна боржника та усуненні випадкових переваг одного перед іншими [1, с. 88]. Той факт, що в сучасному українському законодавстві про банкрутство на перше місце поставлено мету відновлення платоспроможності боржника, а не задоволення кредиторів, не може підірвати значення рівномірного задоволення усіх кредиторів як доміанти конкурсного процесу.

Як зазначав свого часу Є. В. Васьковський, неспроможність може бути трьох видів:

1) нещасна – викликана збігом таких обставин, за яких при усій розсудливості та обачливості передбачити її та відвернути було неможливо;

2) необережна як результат власної вини боржника (наприклад, невдалий підбір персоналу, недбалість у веденні торгових книг тощо);

3) злісна (навмисна) – зумовлена умислом чи підробленням з боку боржника, тобто викликана діями, що вчинялися ним з метою приховати дійсний стан своїх справ та позбавити кредиторів можливості отримати повне задоволення [19, с. 423-424]¹.

Ця класифікація з часом не втратила актуальності, а тому не може не враховуватися при законодавчому встановленні правового режиму правочинів боржника, оскільки будуть порушуватися і сама ідея конкурсу, і принципи рівності, справедливості, раціональності. Відомо, що інститут банкрутства сьогодні доволі часто використовується недобросовісними суб'єктами господарювання у позаправовий спосіб (як засіб ухилення від сплати податків та заборгованості кредиторам-контрагентам, здійснення рейдерських захоплень та усунення з ринку конкурентів, як інструмент перерозподілу власності), через що особливого значення набуває використання ефективних господарсько-правових засобів запобігання злісному банкрутству.

Практика застосування господарськими судами норм ст. 20 Закону про банкрутство свідчить про те, що практично в усіх випадках правочини (договори) боржників, які вчинялися в підозрілий період, були спрямовані на створення штучної заборгованості в рамках договірних конструкцій, які зовні виглядають законними, наприклад:

- договір поруки укладено відповідачами не для настання його реальних наслідків, які полягають у забезпеченні належного виконання зобов'язань за основним договором поручителем на випадок їх невиконання/порушення зобов'язаною за договором стороною, а вчинено відповідачами зі свідомого розрахунку, що невиконання основного договору матиме місце і покупець не здійснить розрахунок за договором купівлі-продажу, так само як і поручитель через складне фінансове становище не зможе здійснити погашення вимог кредитора [20];

- внаслідок укладення фіктивних договорів купівлі-продажу цінних паперів та уступки права вимоги, основне мета яких полягала в тому, щоб створити уявлення у оточуючих про наявність правового зв'язку між сторонами такого правочину, відповідачами було створено штучну кредиторську заборгованість в обсязі, достатньому для отримання контролю над процедурою банкрутства (отримання контролю над зборами кредиторів) з метою подальшого ухилення від сплати кредитних зобов'язань тощо [21].

Аналіз підстав недійсності правочинів (договорів), закріплених в ст. 20 Закону, дає підстави стверджувати, що ці підстави можуть бути зведені до

¹ Крім несення цивільно-правових наслідків, злісний банкрут на той час піддавався, на відміну від нещасних та необережних банкрутів, ще й кримінальному суду разом зі своїми співучасниками.

об'єктивного критерію – негативних наслідків у вигляді зменшення майнової бази боржника та неплатоспроможності. Тобто значення має загальний негативний результат господарювання, а не критерій вад волі сторін правочину. Задоволення вимог кредиторів у провадженні про банкрутство, як вірно стверджує Л. І. Грабован, має бути визнано центральною ідеєю і основоположним елементом призначенням інституту банкрутства, в той час, як інші наслідки (погашення (списання) боргів боржника, ліквідація неплатоспроможного суб'єкта, відновлення платоспроможності підприємця, нарешті, функціонування судових органів чи арбітражних управляючих – у ринковій економіці мають другорядне та проміжне призначення [22, с. 88]. Тому, на наш погляд, необхідність формування ліквідаційної маси боржника з метою повного або часткового задоволення вимог кредиторів у конкурсному процесі дозволяє відійти у правозастосуванні від оцінки суб'єктивного (вольового) критерію недійсності правочинів боржника, принаймні, він не повинен бути визначальним. Головними мають бути негативні господарські наслідки їх виконання боржником, для чого необхідною є економіко-правова оцінка усієї діяльності боржника, а не його окремих (атомарних) правочинів (договорів), яка (оцінка) є в принципі є зайвою при застосуванні норм ЦК та ГК про недійсність цивільно-правових правочинів та господарських договорів відповідно.

Можливість такої оцінки судом процесуально забезпечується нормою ч. 9 ст. 16 «Виключна підсудність справ» Господарського процесуального кодексу України (далі - ГПК), відповідно до якої справи у майнових спорах, передбачених п. 7 ч. 1 ст. 12 ГПК, в тому справи у спорах визнання недійсними будь-яких правочинів (договорів), укладених боржником, розглядаються господарським судом, у провадженні якого перебуває справа про банкрутство. Зазначена норма кореспондується з положеннями ч. 4 ст. 10 Закону про банкрутство, відповідно до якої суд, у провадженні якого перебуває справа про банкрутство, вирішує усі майнові спори з вимогами до боржника, у тому числі спори про визнання недійсними будь-яких правочинів (договорів), укладених боржником, тощо.

На думку Б.М. Полякова, інститут визнання правочину по цивільно-правовим підставам у відносинах банкрутства є неефективним, оскільки вимагає значної кількості доказів, метою яких є підтвердження удаваності правочину [3 с. 171], але складно погодитися із його висновком про те, що не можна об'єднувати при подачі позову або заяви підстави про визнання недійсними правочинів (зобов'язань) загальноцивільні або господарсько-правові підстави і підстави Закону про банкрутство, оскільки одночасний розгляд таких вимог у позовному провадженні та у процедурі банкрутства неможливий, і для кожної з таких вимог існує своя процедура розгляду [3 с. 171, 173]. Сама по собі процедура розгляду судом будь-якої справи (чи справи позовного провадження, чи провадження у справі про банкрутство) не може бути самоціллю. Як зазначає Верховний Суд України, за умови порушення провадження у справі про банкрутство боржника особливістю таких спорів є їх розгляд і вирішення господарським судом *без порушення нових справ*, що узгоджується із загальною спрямованістю Закону про банкрутство, який передбачає концентрацію всіх спорів у межах справи про банкрутство задля судового контролю у межах цього провадження за діяльністю боржника, залучення всього майна боржника до ліквідаційної маси та проведення інших заходів, метою яких є повне або часткове задоволення вимог кредиторів (лист ВСУ від 01.09.2016 р. «Висновки Верховного Суду

України, викладені в постановах, ухвалених за результатами розгляду заяв про перегляд судового рішення з підстав, передбачених пунктами 1, 2 ч. 1 ст. 111¹⁶ ГПК України, за I півріччя 2016 р.»).

Дійсно, в Законі про банкрутство відсутня пряма вказівка на можливість визнання правочинів (договорів) недійсними на підставах, передбачених Цивільним та Господарським кодексами. Стаття 2 Закону про банкрутство визначає, по-перше, що провадження у справах про банкрутство регулюється цим Законом, Господарським процесуальним кодексом України, іншими законодавчими актами України, по-друге, що цей Закон має пріоритет перед іншими законодавчими актами України у регулюванні відносин, пов'язаних з банкрутством суб'єктів підприємницької діяльності, за винятком випадків, передбачених цим Законом. Тому немає жодних підстав вважати, що Законом «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» виключається застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України про правочини (угоди), якими серед іншого встановлюються підстави їх недійсності. Пріоритетність Закону слід розуміти як формулу *lex specialis derogat generali*, яка стосується лише регулювання відносин неспроможності і в якій під спеціальним законом мається на увазі власне Закон «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом». Вочевидь, норми глави 16 «Правочини» та розділу IV «Господарські зобов'язання» ГК не є такими, що регулюють відносини неспроможності, а отже, норми Закону щодо недійсності правочинів боржника *не витісняють загальні положення про правочини*, а можуть визнаватися спеціальними підставами оспорюваності правочинів (договорів) боржника, тим більше що за змістом статті 20 Закону ці правочини не є (або, принаймні, не всі з них є) такими, що мають вади волі або волевиявлення.

Схожа позиція викладена Верховним судом України в зазначеному вище листі від 01.09.2016 р.: з огляду на сферу регулювання Закону про банкрутство загалом і за змістом зазначеної норми ст. 20, вона є спеціальною по відношенню до загальних, установлених ЦК підстав для визнання правочинів недійсними, тобто ця норма передбачає додаткові, специфічні підстави для визнання правочинів недійсними, які характерні виключно для правовідносин, що виникають між боржником і кредитором у процесі відновлення платоспроможності боржника чи визнання його банкрутом. З огляду на положення статей 4, 104, 110 - 112 ЦК, Закон про банкрутство є частиною цивільного законодавства, що не виключає можливості застосування до правовідносин, які регулює цей спеціальний Закон, також норм ЦК, зокрема, щодо загальних підстав для визнання недійсними правочинів за участі боржника.

Стаття 20 Закону присвячена саме тим правочинам (договорам), правовий результат яких (відчуження майна боржника) заперечується і потребує усунення з метою захисту інтересів добросовісних кредиторів. Що ж стосується загальних підстав недійсності правочинів (договорів) боржника, тобто заперечення їхньої юридичної сили, то в Законі закріплено ідею про те, що порушення провадження про банкрутство не може легалізувати усі правочини (договори) боржника, в тому числі нікчемні. Частиною 4 ст. 10 Закону встановлено, що суд, у провадженні якого перебуває справа про банкрутство, вирішує усі майнові спори з вимогами до боржника, у тому числі спори про визнання недійсними **будь-яких правочинів (договорів), укладених боржником**; а також справ у спорах

про визнання недійсними правочинів (договорів), якщо з відповідним позовом звертається на виконання своїх повноважень контролюючий орган, визначений Податковим кодексом України. Отже, враховуючи вищевикладене, правочини (договори) боржника може бути визнано недійсними відповідно до Господарського та Цивільного кодексів України, а також на підставах та в порядку, передбаченому цим Законом. Що ж стосується процесуального порядку розгляду вимог про визнання недійсними правочинів з підстав, передбачених ГК та ЦК, то ситуація може бути вирішена шляхом включення до ст. 20 Закону про банкрутство норми про те, що суд може визнати недійсною будь-яку угоду на підставах, які передбачені законом.

Нарешті, законодавчо має бути вирішена проблема черговості погашення вимог кредиторів, правочини (договори) яких із боржником було визнано недійсними на підставі ст. 20 Закону про банкрутство. Частиною 3 ст. 20 Закону про банкрутство встановлено, що кредитор за недійсним правочиним (договором) або спростованою майновою дією має право вибору: *погашення свого боргу в першу чергу* в процедурі банкрутства або виконання зобов'язання боржником у натурі після припинення провадження у справі про банкрутство. В літературі зверталася увага на те, що такий підхід законодавця не є достатньо виваженим, оскільки, як вже зазначалося вище, певна частина угод, які може бути оскаржено в процедурі банкрутства, здійснюються навмисно, з метою вивести активи боржника та за змовою з кредиторами. Якщо такі кредитори отримують право на погашення боргу в першу чергу у процедурі банкрутства, це не відповідатиме загальним засадам та меті конкурсного процесу. Більше того, для кредитора, вимоги якого за законом повинні задовольнятися не у першу чергу, з'являється можливість за домовленістю з боржником шляхом укладання відповідного договору та подальшого визнання його недійсним задовольнити свої вимоги вже у першу чергу. З огляду на це можна зробити висновок, що положення ч. 3 ст. 20 Закону про банкрутство в редакції від 22.12.2011 р. надають можливість маніпулювання черговістю задоволення вимог кредиторів, сприяють здійсненню недобросовісних дій у процедурі банкрутства. У зв'язку із цим слід понизити черговість задоволення вимог кредиторів, а саме після задоволення вимог кредиторів третьої черги в процедурі банкрутства [23, с. 145].

ВИСНОВКИ

Оспорювання угод та дій боржника по виконанню зобов'язань у так званий підозрілий період є одним з важливих юридичних інструментів збільшення ліквідаційної маси боржника шляхом повернення до неї майна, переданого іншим особам, з метою захисту інтересів кредиторів.

Норми статті 20 Закону про банкрутство можна вважати тим господарсько-правовим засобом, який спрямований на збереження майна боржника й істотно відрізняється від загальних підстав і наслідків недійсності правочинів у цивільному та господарському законодавстві.

Назва статті 20 Закону про банкрутство має бути змінено на «Оспорювання правочинів (договорів) боржника», за правилами якої має здійснюватися також оспорювання дій, спрямованих на виконання майнових зобов'язань боржника.

Правочини (договори) боржника може бути визнано недійсними відповідно до Господарського та Цивільного кодексів України, при цьому норми ст. 20 Закону про банкрутство щодо недійсності правочинів

боржника є спеціальними підставами оспорюваності правочинів (договорів) боржника які не завжди мають вади волі або волевиявлення.

Необхідність формування ліквідаційної маси боржника з метою повного або часткового задоволення вимог кредиторів у конкурсному процесі дозволяє відійти у правозастосуванні від оцінки суб'єктивного (вольового) критерію недійсності правочинів боржника. Головним мають бути негативні господарські наслідки їх виконання боржником, для чого необхідною є економіко-правова оцінка усієї діяльності боржника, а не його окремих (атомарних) правочинів (договорів)

Особливість розгляду таких спорів полягає в тому, що їх розгляд і вирішення господарським судом здійснюється без порушення нових справ, що впливає з правил ГПК про їх виключну підсудність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Шершеневич Г. Ф. Конкурсный процесс. М.: «Статут», 2000. 477 с.
2. Джунь В. В. Теоретико-прикладні проблеми реформування законодавства України про банкрутство: автореф. дис.. д-ра юрид. наук: 12.00.04. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2009. - 30 с.
3. Поляков Б. М. Закон Украины «О восстановлении платежеспособности должника или признании его банкротом»: Научно-практический комментарий: в 2-х т. Т. I / Б.М. Поляков. К.: Логос, 2014. 407 с.
4. Поляков Б. М. Коментар судової практики Верховного Суду України у справах про банкрутство. К.: Логос, 2008. 488 с.
5. Пригуза П. Д., Пригуза А. П. Науково-практичний коментар Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» у редакції з 18 січня 2013 р. (доктринальне тлумачення норм права неплатоспроможності та статей 1-21). Херсон: Видавництво «ТДС», 2013. 304 с.
6. Поляков Б. М. Спростування майнових дій боржника в процедурі банкрутства. Вісник господарського судочинства. 2002. № 3. 109-115.
7. Устав судопроизводства торгового (издание 1903 г.)// Свод законов Российской империи. В 5 книгах. Книга четвертая. Тома XI, ч. I, – XII. СПб, 1913.
8. Свод законов гражданских // Свод законов Российской империи. В пяти книгах. Под редакцией И. Д. Мордухай-Болтовского. Книга третья. Тома VIII, ч. II, – XI, ч. I. СПб., 1912.
9. Устав судопроизводства торгового. Вып. II (ст. 384-549). Администрация, несостоятельность. С разъяснениями по решениям бывшего 4-го, Судебного, Гражданского Кассационного департаментов и 2-го Общего собрания Правительствующего Сената (сост. А. Добровольский). Изд.-е 2. СПб., 1909. 172 с.
10. Гольмстен А. Х. Учение о праве кредитора опровергать юридические акты, совершенные должником в его ущерб, в современной юридической литературе // Юридические исследования и статьи. Т. 2. СПб., 1913. С. 1-156.
11. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. Шестое издание. СПб., 1907. 815 с.
12. Гражданское уложение. Кн. 1. Положения общие: проект Высочайше учрежденной Редакционной комиссии по составлению Гражданского уложения (с объяснениями, извлеченными из трудов Редакционной комиссии) / под. ред. И. М. Тютрюмова; сост. А. Л. Саатчиан. М.: Волтерс Клавер, 2007. 288 с.

13. *Зайцев О. Р.* Оспаривание сделок при банкротстве: о некоторых новеллах закона № 73-ФЗ // Несостоятельность (банкротство): Научно-практический комментарий новелл законодательства и практики его применения / Под ред. В. В. Витрянского. М.: Статут, 2010. С. 86-117.
14. *Алексеев С. С.* Общая теория права. В 2-х т. Т. II. М.: Юрид. лит., 1982. 360 с.
15. *Красавчиков О. А.* Юридические факты в советском гражданском праве // Категории науки гражданского права. Избранные труды: В 2 т. Т. II. М.: Статут, 2005. С. 49-229.
16. *Толстой В. С.* Исполнение обязательств. М., Юрид. лит., 1973. 208 с.
17. *Боднар Т. В.* Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві: Монографія. К.: Юрінком Інтер, 2005. 272 с.
18. *Степанов О. О.* Господарсько-правові засоби попередження банкрутства: Автореф. дис.. канд. юрид. наук: 12.00.04. Ін-т екон.-прав. дослідж. НАН України. Донецьк, 2006. 20 с. http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe
19. *Васьковский Е. В.* Учебник гражданского процесса. М., Изд-во «Зерцало», 2003. 464 с.
20. *Постанова Верховного Суду України від 13.04.2016 р. у справі № 908/4804/14 за позовом ТОВ «Авіс Фінанс» до товариства з обмеженою відповідальністю «Восход», товариства з обмеженою відповідальністю «Донбас профінвест-2012», про визнання недійсним договору поруки// <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57539652>*
21. *Постанова Вищого господарського суду України від 22.04.2014 р. у справі № 912/856/13 за позовом товариства з обмеженою відповідальністю «Альфа Солар» до товариства з обмеженою відповідальністю «Сілікон», товариства з обмеженою відповідальністю «Веста Трейдинг», товариства з обмеженою відповідальністю «ОКБ Червоний прапор» про визнання недійсними договору купівлі-продажу цінних паперів, договору уступку права вимоги// <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38353310>*
22. *Грабован Л. І.* Погашення вимог кредиторів у процедурі банкрутства». Дис. канд. юрид. наук: 12.00.04. Одеса, Національний університет «Одеська юридична академія» – 2017. 247 с.
23. *Володін А. В.* Господарсько-правові засоби запобігання банкрутству внаслідок недоброчесного господарювання. Дис. канд. юр. наук: 12.00.04 – Донецьк, ІЕПД. 2012. 240 с.

**RECOGNITION OF INVALID ACTS (AGREEMENTS) OF THE DEBTOR IN
BANKRUPTCY CASES**

Belianevych O. A., Doctor of Legal Sciences, Professor,
Head of the department of legal support of a market
economy of the Academician F. H. Burchak Scientific
Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of
NALS of Ukraine (Kyiv)

Keywords: creditor, debtor, suspicious transaction, invalidity of transactions (agreements), return of property to the liquidation mass, competition.

The article deals with the theoretical and applied problems of the application of Article 20 of the Law of Ukraine "On restoring the debtor's solvency or recognizing it as a bankrupt" (Bankruptcy Law). Contestation of obligations and actions of the debtor in fulfilment of obligations in the so-called suspicious period is one of the important legal instruments for increasing the debtor's liquidation mass by returning to it the property transferred to other persons in order to protect the interests of creditors. It is substantiated that the provisions of Article 20 of the Bankruptcy Law can be considered as a legal remedy aimed at preserving the debtor's property and substantially differs from the general grounds and consequences of invalidity of transactions in civil and commercial law. Attention is drawn to the fact that the content of Art. 20 of the Bankruptcy Law the contradictory laws indicated in it are special grounds for contesting debtor's transactions (agreements) that are not related to defects of will or will. It is suggested to assume that the subjective (volitional) criterion of invalidity of the debtor's transactions should not be determinative, since all grounds for invalidity of the debtor's transactions (agreements) can be reduced in the end to the occurrence of negative economic consequences (insolvency of the debtor).